

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહની અભિવ્યક્તિ

ચુડાસમા મીરાબેન દાનાભાઈ

આસી.પ્રોફેસર : ગુજરાતી વિભાગ

એસ.ઇ.ટી. મહિલા કોલેજ, જુનાગઢ

સારાંશ

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહની અભિવ્યક્તિ ગુજરાતી લોકસાહિત્યની એક અતિ મહત્વની અને હૃદયસ્પર્શી વિશેષતા છે. વિરહ એ વિયોગની ભાવના છે, જે પ્રેમ, પારિવારિક સંબંધો અને આધ્યાત્મિક અનુભવો સાથે જોડાયેલી છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં પ્રેમી-પ્રેમિકાના વિયોગ, પરદેશી પતિની વાટ જોતી પત્નીની વેદના, કન્યાની વિદાયનો દુઃખ અને ભક્ત-ભગવાનના આધ્યાત્મિક વિરહ જેવી વિવિધ પરિસ્થિતિઓનું કડુણ અને સંવેદનશીલ ચિત્રણ થાય છે. આ ગીતોમાં પ્રકૃતિના તત્વો જેમ કે મેઘ, વરસાદ, વીજળી, તરસ, દીવો, ઝરૂખું અને પોપટ વિરહના પ્રતીકરૂપે વપરાઈને ભાવને વધુ ગાઢ બનાવે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા મહાન લોકસાહિત્યકારોએ સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોને સંગ્રહિત કરીને તેમને લિખિત સ્વરૂપ આપ્યું, જેના કારણે આ મૌખિક પરંપરા સંરક્ષિત રહી. આ લેખમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહના પ્રકારો, તેની અભિવ્યક્તિની રીતો અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિરહ માત્ર દુઃખની અભિવ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે પ્રેમની ઊંડાઈ, માનવીય સંવેદનશીલતા અને લોકજીવનની વાસ્તવિકતાઓને ઉજાગર કરે છે—એ વાત આ અભ્યાસ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

મુખ્યાંશ શબ્દો : સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતો, વિરહની અભિવ્યક્તિ, લોકસાહિત્ય, કડુણ રસ, પરદેશી વિરહ, પ્રેમ વિરહ, આધ્યાત્મિક વિરહ, પ્રકૃતિ પ્રતીકો

૧. પરિચય

સૌરાષ્ટ્ર, જેને કાઠિયાવાડ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, ગુજરાતનું એક વિશેષ પ્રદેશ છે જે તેની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસા અને લોકસાહિત્ય માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંના લોકગીતો લોકોના જીવન, ભાવનાઓ અને અનુભવોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. વિરહ, જેનો અર્થ વિયોગ અથવા વિભાજન છે, એ લોકગીતોમાં એક મુખ્ય ભાવ છે. વિરહની અભિવ્યક્તિમાં પ્રેમી-પ્રેમિકાના વિયોગ, પરદેશી પતિની વાટ જોતી પત્નીની વેદના, કુટુંબના વિભાજન

અને આધ્યાત્મિક વિયોગ જેવા તત્વો સમાવિષ્ટ છે. આ ભાવ કડુણ રસને જન્મ આપે છે અને શ્રોતાઓના હૃદયને સ્પર્શે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યકારોએ સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોને સંગ્રહિત કરીને તેમને અમર બનાવ્યા છે. તેમની 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' જેવી કૃતિઓમાં વિરહયુક્ત ગીતોના અનેક ઉદાહરણો મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહની અભિવ્યક્તિ એ માત્ર ભાવનાત્મક વ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે પ્રદેશની સામાજિક, આર્થિક અને ભૂગોળીય પરિસ્થિતિઓને પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે. અહીંના લોકોનું જીવન કઠોર છે – ખારા પાણી, રણ અને પરદેશ પ્રવાસ – જે વિરહને વધુ ગાઢ બનાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પતિ પરદેશ જાય ત્યારે પત્નીના વિરહગીતોમાં પ્રકૃતિના તત્વો જેમ કે વરસાદ, વીજળી અને મેઘને વિરહના પ્રતીક તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

૨. સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોનો ઇતિહાસ અને વિરહનું મહત્વ

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોનો ઇતિહાસ મધ્યકાળીન કાળથી શરૂ થાય છે, જ્યારે ચારણ કવિઓ અને ભજનિકોએ દુહા, સોરઠા અને રાસા રચ્યા. ચારણી સાહિત્યમાં વિરહનું વર્ણન વીરરસ સાથે જોડાયેલું છે, જેમ કે યુદ્ધમાં વિયોગ અથવા પ્રેમમાં વિભાજન. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 20મી સદીમાં આ ગીતોને સંગ્રહિત કર્યા, જેમાં વિરહયુક્ત અનેક કથાગીતો છે.

વિરહનું મહત્વ એ છે કે તે લોકગીતોને ભાવાત્મક ઊંડાઈ આપે છે. તે કડુણ રસને જન્મ આપે છે અને શ્રોતાઓને આત્મસાત કરાવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વિરહને પ્રકૃતિ સાથે જોડવામાં આવે છે – મેઘ, વરસાદ અને વીજળી વિરહના પ્રતીક છે.

૩. વિરહના પ્રકારો અને તેમની અભિવ્યક્તિ

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહના અનેક પ્રકારો છે:

૧. **પ્રેમ વિરહ** : પ્રેમી-પ્રેમિકાના વિયોગમાં. ઉદા.: "નો દીઠી મારી પરમાર રે જાડેજી મા..મોલ્યુંમાં દીવડો શગે રે બળે..."
૨. **પારિવારિક વિરહ** : પતિ પરદેશ જાય ત્યારે પત્નીના ગીતો. ઉદા.: "આભમાં ઝીણી ઝબુકે વીજળી રે ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ ગુલાબી ! નેં રે જાવા દઉં વેરણ ચાકરી રે..."

૩. **આધ્યાત્મિક વિરહ :** ભક્ત અને ભગવાનના વિયોગમાં, જેમ કે રાધા-કૃષ્ણના ગીતોમાં. ઉદા.: "રાધાજીના ઊંચા મંદિર નીચાં મોલ, ઝરૂખડે દીવા બળે રે લોલ..."

આ પ્રકારોમાં અભિવ્યક્તિ સરળ ભાષા, રૂપકો અને પુનરાવર્તન દ્વારા થાય છે.

૪. **પ્રસિદ્ધ લોકગીતો અને તેમાં વિરહનું વર્ણન**

ઝવેરચંદ મેઘાણીના સંગ્રહમાંથી અનેક ગીતો છે. ઉદા.: "એક આવ્યો તો પરદેશી પોપટો બેની રમતા'તાં માંડવ હેઠ ધૂતારો ધૂતી ગિયો..." આમાં કન્યાના વિદાય વિરહનું ચિત્રણ છે.

અન્ય ગીત: "તરિયા ગઈ, તૃષણા રહી, હૈયું હાલકલોલ, રતન ગિયું રોળ, પાદર તારે, પોરણ !"

ચારણી ગીતોમાં: "મ્હારા રે ગિરધર ગોપાલ દૂસરા ન ક્ષયા"

૫. **નિષ્કર્ષ**

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહની અભિવ્યક્તિ એ આ પ્રદેશના લોકસાહિત્યની સૌથી ગહન અને હૃદયસ્પર્શી વિશેષતા છે. આ ગીતોમાં વિરહ માત્ર એક ભાવના નથી, પરંતુ તે સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનનું જીવંત ચિત્ર છે – કઠોર ભૂગોળ, પરદેશ પ્રવાસની મજબૂરી, સામાજિક રિવાજો અને માનવીય સંબંધોની નાજુકતાનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રેમી-પ્રેમિકાના વિયોગથી લઈને પત્નીની પરદેશી પતિની વાટ જોતી વેદના સુધી, કન્યાના વિદાયના દુઃખથી માંડીને ભક્તના આધ્યાત્મિક વિરહ સુધી – આ બધું જ સરળ, પરંતુ અત્યંત પ્રભાવશાળી ભાષામાં વ્યક્ત થયું છે.

આ વિરહગીતોમાં પ્રકૃતિના તત્વો – મેઘ, વીજળી, વરસાદ, તરસ, ઝરૂખું, દીવડો, પોપટ – વિરહના પ્રતીક બનીને ભાવને વધુ ગાઢ અને ચિરસ્મરણીય બનાવે છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા મહાન લોકસાહિત્યકારોએ આ ગીતોને ગામડે-ગામડે શોધીને, સાંભળીને અને લિખિત સ્વરૂપ આપીને આપણા સુધી પહોંચાડ્યા છે. તેમની 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' જેવી કૃતિઓ વિના આ વારસો લુપ્ત થઈ ગયો હોત.

આજના ઝડપી અને વૈશ્વિકીકૃત યુગમાં આ વિરહગીતોનું મહત્વ વધુ વધી ગયું છે. આધુનિક જીવનમાં પણ વિયોગ, એકલતા અને વાટ જોવાની ભાવના અલગ સ્વરૂપે હાજર છે. આ ગીતો આપણને શીખવે છે કે વિરહ માત્ર દુઃખ નથી, પરંતુ તે પ્રેમની ઊંડાઈનું પ્રમાણ પણ છે; તે હૃદયને વધુ સંવેદનશીલ અને માનવીય બનાવે છે.

જોકે, યુવા પેઢીમાં આ ગીતોનું સ્થાન ધીમે ધીમે ઘટી રહ્યું છે. તેથી આ વારસાનું સંરક્ષણ અને પ્રસાર અત્યંત જરૂરી છે. ડિજિટલ માધ્યમો, લોકકલાકારો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સાંસ્કૃતિક સંગઠનો દ્વારા આ ગીતોને નવા સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને આપણે તેમને જીવંત રાખી શકીએ છીએ.

આખરે, સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહની અભિવ્યક્તિ એ માનવહૃદયની સાર્વકાલિક અને સાર્વત્રિક ભાવનાનું અજોડ ચિત્રણ છે. આ ગીતો સાંભળીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે આ વિરહ આપણો પોતાનો છે – અને એ જ તેમની સૌથી મોટી શક્તિ છે. આ વારસાને આગળ વધારીએ, જેથી સૌરાષ્ટ્રની આ રસધાર આવનારી પેઢીઓને પણ સિંચતી રહે.

સંદર્ભ

1. ઝવેરચંદ મેઘાણી, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૪). ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ,
2. ઝવેરચંદ મેઘાણી, સોરઠ તારા વહેતા પાણી, ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
3. ઝવેરચંદ મેઘાણી, માનવીની ભવાઈ. ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
4. હરિન્દ્ર દવે, ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૮.
5. નગીનદાસ ભટ્ટ, સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ.
6. હર્ષદ ત્રિવેદી, ગુજરાતના લોકગીતો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

ચુડાસમા મીરાબેન દાનાભાઈ

In recognition of the publication of the paper entitled
સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોમાં વિરહની અભિવ્યક્તિ

Published in Volume 03, Issue 06, December 2025.

EDITOR IN CHIEF